

BARISKA ISTVÁN

KÖSZEG A REFORMÁCIÓ HAJNALÁN

A HATALOM ÉS EGYEZKEDÉSEI

Nem tudom, hogy mehettem évekig el két olyan levél mellett, amely fényt vet arra, hogy mi is történt Kőszegen közvetlenül a reformáció előtti években. A kőszegi német tanító leveleire gondolok. Azokra, amelyeket 1559. április 15-én, illetve április 21-én írt.¹ Ezeket az írásokat a kőszegi szenátoroknak foglalta össze. Akkor még bízott abban, hogy megtarthatja iskolamesteri állását. Kiderült ugyanis, hogy a tanító nagy vitába bocsátkozott a magyar lelkésszel, Somlyói Simonnal. Mindketten az egyház szolgálatában álltak. Ez az oka annak, hogy ez a perlekedés olyan hihetetlen gazdag érveket szállított az utókornak arról, hogy mi történt akkor a templommal és az iskolával.

Élt a 16. század derekán Kőszegen két ember, a lelkész és a tanító. Nem állhatták egymást. Nincs ebben semmi különös, csakhogy ők mindketten az egyház szolgálatában álltak. Somlyói Simon káplánról és Caspar Stingeli tanítóról van szó. Az egyikük magyar, a másikuk német ajkú volt. A közöttük feszülő ellenszenv azonban ezzel csak részben magyarázható. Katolikus hitük ugyanis összekötötte őket. A káplán azonban a helyi rangsorban magasabban állt, mint a tanító, aki csak ezután következett.

Azonban – igen, éppen a káplán – szembefordult az ősi hagyományokkal. Tehette azért is, mert az augsburgi béke megszüntette azt a gyakorlatot, hogy a katolikus egyház és a fejedelmek eretneknek tekintsék az ágostai, az evangélikus hitűeket.

A győri püspökség mindig megőrizte jogait a nyugat-magyarországi Habsburg zálogterületeken, felekezetiileg meg is hajolt a bécsi udvar előtt. Ahogy a maga szolgálataiban a katolikus Caspar tanító is. A város és az uradalom viszont úgy tartotta – Augsburg után joggal – hogy ők itt az augsburgi lelki, szellemi örökösei. Békében élhettek volna, csak éppen a kor sem kedvezett ennek. Történetük valójában a reformáció helyi történetjének része lett. 1559-ben vagyunk, pár évvel az 1555. évi augsburgi vallásbéke után, amelyben a Luthert követő tartományok és a birodalmi városok urai a hit dolgában szabadságot kaptak. Pontosabban fogalmazva ők igen, de alattvalóik nem. Kőszegen ezt a hatalommal járó szabadságot ketten követelték maguknak: a város és az uradalom. Simon káplán és Caspar tanító ennek

1 Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára. Kőszegi Fiókleveltár (továbbiakban: MNL VaML KFL) Acta Miscellanea (továbbiakban: Act. Misc.) Kőszeg, 1559. április 15., 21. Caspar Stingeli levelei.

ugyan tudatában voltak, a tanító azonban ellenállt a hitbéli változásoknak, és ahhoz igazodott, amit Habsburg I. Ferdinánd várt el alattvalóitól. Ki-ki fenn is tartotta magának, hogy a döntés joga őt illeti meg. Szelet vetettek aztán és vihart arattak. A város nem engedett abból, hogy papot csak ő választhatott, az uradalom meg abból nem, hogy a személyt jelölhesse. Eközben mindkettő Bécsre tekintett, így az Alsó-ausztriai Kormányszéktől és Kamarától várták, hogy az udvar a saját pozícióját erősíti meg. Az evangélikus, alsó-ausztriai zálogos urak 1541-ben benyújtott kérelme után ez az egyik első eset a régióban, hogy a reformáció hívei a bécsi udvartól várták el, hogy a helyi protestánsok a kegyúri jogait támogassa. Ellentmondásosnak tűnik, hogy a katolikus Bécs az ágostai hitű Kőszeg hóna alányúl? Annak, persze. Felemás módon, de ez így történt. Először, de nem utoljára fordult ez elő, hiszen Kőszeg a 17. század első felében ezt az elvárást Béccsel szemben szinte szó szerint megismételte.

Egymásnak ellentmondó érdekek keresztezték tehát egymást. A Habsburg udvar háborúban állt a Portával. Pénzszűke ezért állandósult. Ebből az égető szükségből táplálkoztak azok az engedmények is, amelyeket az uralkodó tett a protestáns rendeknek. És ők nyomban ki is használták ezt. A föld haszonvételeiből, továbbá alattvalói, jobbágyi erőforrásokból, a háborús konjunktúrára számító kereskedőktől készpénz érkezett az udvarba, és így Bécs kénytelen volt tekintettel lenni az urak és a városok felekezeti szabadságára. Inkább arra figyeltek odafenn, hogy a záloguradalmak élén osztrák birtokosok álljanak. Ez történt a nyugat-magyarországi uradalmakban, de Kőszeg városában is.

Kőszeg azonban ekkor észbe kapott. A jegyzői hivatalát felkészült jogászdoktor vette át. Neki köszönhető, hogy a város szembefordult az uradalom földesuraival. Kereste az önállóságát. Első lépésben a szőlőbirtokokat vették számba 1552-ben. A hegykönyv alapján tisztázták, hogy mennyi hegyvámval tartozik a város az uradalomnak. Kőszegnek mégis 18 évet kellett még arra várni, hogy önállóan telekkönyveztesse a polgárházait és vagyonát. Ez a második lépés. Újabb 2 év elmúltával már az önkormányzati jogok teljességének birtokába került. A folyamat nyertesei persze már az új hit képviselői voltak.

Történetünk akkor kezdődött, amikor már nem V. Károly viselte a német római császári címet, hanem az öccse, I. Ferdinánd, aki jó katolikusként örködött a Habsburg-ház hitén. Amikor hitvese, Jagello Anna meghalt, élete végéig gyászolta. Mégis megengedte, hogy gyermekei nevelését részben a protestáns főúr, Hans von Weispriach felesége végezze. Von Weispriach is azok közé tartozott, aki 1541-ben a prágai rendi gyűlésen az evangélikus főurak szövetségéhez pártolt. 1550-ben ő adta át Kőszeg zálogát vejének, az ugyancsak protestáns Christoph Teuffelnek. Nos, Somlyói Simon éppen ekkor érkezett a német ajkú Michael Altz, kőszegi plébános mellé magyar káplánnak. Christoph Teuffel, a zálogbirtokos engedélye nélkül erre nem kerülhetett volna sor.

Michael Altz plébános 1558-ban még teljes szívvel támogatta, hogy a város a jól képzett, katolikus Caspar tanítót fogadja szolgálatába, akinek leveleiből azonban más is kiderült. Nevezetesen az, hogy ehhez uradalom akkori zálogos ura, a protestáns neuhofi Nikolaus Jurisics beleegyezésére is szükség volt. Sokféle érdek ütközött ekkor, olykor feloldhatatlanul ellentmondva egymásnak.

Ennyi bevezetőre tellett most, hogy megismertethessem a szereplőket. Somlyói Simon káplán 1550-ban került Kőszegre. 1578-ban kivett tanúvallomás világosan beszélt erről. A káplán aztán csaknem negyedévszázadig maradt a városban. 1570-ben egy per tanúnévsora magyar prédikátornak nevezte a közben protestánsná vált egykori, katolikus lelkészt.

Megnősült. Felesége, Brigitta 1572-ben annak a pernek az alpereseként szerepelt, amelyben fellebbezést nyújtott be a városi hatóságoknak. Az adatok egybevágóan azzal, amit a tanúk mondtak róla a vasvári káptalan előtt. Azok úgy tudták, hogy Somlyói Simon 1574-ig maradt Kőszegen. Addig tehát, amíg Franz Schönaich, az uradalom akkori zálogosa, neuhofi Nikolaus Jurisics veje, aki végül Sziléziába települt. Az uradalom elég sokáig gyakorolhatta azt a jogot, hogy a kőszegi papot ő jelölje, de csak ezt, a választást Kőszeg nem engedte át. A kegyúri jogot ugyanis a város harcolta ki magának.

Caspar tanító – ahogy magát nevezte – oskolamester 8 évvel később, 1558-ban került a kőszegi plébániaiskola élére. 1559-ben újra kérelmezte, hogy hadd maradjon a kőszegi iskolában és a vele járó templomi szolgálatban. Kérésével végül egyedül maradt, szomorú pillanat lehetett számára, amikor szekerre ülve el kellett hagynia a várost. Nem tudott magyarul. Úgy adódott, hogy a fordításban az egyik szenátor segédkezett neki. Leveleiben viszont szépen formált manust, kézírását látni. Jól iskolázott tanítónak számított, aki ifjúságától fogva arra készült, hogy elsajátítsa a kor tudományágait, a *hét szabad művészetet*.

Az egészen bizonyos, hogy Caspar tanító a szomszédos, osztrák tartományból jött. Ő maga írta, hogy „*tartományi szokás szerint*” oktatott, és a templomi szolgálatait is aszerint látta el. Ha lett volna akkor Kőszegen olyan cím, hogy a katolikus hit védelmezője, akkor erre ő lett volna a legérdemesebb.

„*Nem akarom azt állítani – írta a második levelében – hogy a régi, istenfélő és dicséretes szokásokat teljeséggel eltörölték. A szokatlan ceremóniákról sem állítom ezt, amelyeket a szent keresztény egyház rendelt el*”. Ezekben a mondatokból egy dolog bizonyossá vált, az nevezetesen, hogy a katolikus szertartások megváltoztak Kőszegen. A német tanító világossá tette, hogy a szenátorok is tudtak I. Ferdinánd idevágó parancsáról. Ők is hozzájuthattak – folytatta a levelet – a *legkegyelmesebb urunk, ő császári felsége és a tartomány ura keresztény, atyai, Istenben buzgó lelkületéből előírt mandátumához, amely a szent keresztény egyház régi dicséretes és keresztény szokásait és szertartásait szentesíti*”.

Abban nincs vita, hogy a kőszegi szenátorok is ismerték az uralkodó utasítását. Tény azonban, hogy már nem vették figyelembe. Méghozzá az ausgburgi vallásbéke jegyében nem. Caspar tanító lehetett tehát az utolsó, aki betartotta ezeket az intelmeket. A fent idézett sorok azt igazolják, hogy a tanító felekezeti lojális maradt a Habsburg-házhhoz. A hitvallások összecsapásnak mégis ő lett a vesztese.

Ha a két főszereplő emberi minőségét vesszük górcső alá, gyengeséget mind a kettőben találni lehet. Nem szerették egymást. Azonban sem lakó-, sem szolgálati helyük alapján nem voltak egymástól elkülöníthetők. A kőszegi plébánia, a plébániaiskola, továbbá a tanító lakása az ősi Szent Jakab-templom bal oldalán állt. Akkor bontották le, amikor a 17. század végén felépült a jezsuiták kőszegi székháza. Telkét ma a jezsuiták utódai, a piaristák, majd a bencések székháza foglalja el. „*Nem akar szomszéd módjára élni*” – méltatlankodott Simon káplán Caspar tanító miatt. Itt nem csak arról panaszkodott, hogy a káplán nem tartotta jó szomszédnak a tanítót, hanem az is kiviláglik belőle, hogy a szomszédos plébánia, illetve az iskola épületében laktak. És ez csak növelte a feszültséget.

A tanító sem maradt persze a káplánnak adósa: „*Pár napja – dohogott Caspar Stingeli a levélben – az ajtó elé dobta a szalmazsákokat*”, máskor pedig „*a ruháját vágta elem*”. Ember legyen a talpán, aki ezekből az odavetett zsörtölődésekből valami értelmeset össze tud rakni. Nekem alig sikerül. A lényeg azonban az, hogy nem tudták egymást elviselni. Caspar tanító attól félt, hogy a dolgok tettelegességgé fajulnak. Attól tartott, hogy a káplán a házába

is „beoson”. Valóban, ezt a szót használta, hogy „beoson”. Azért hangsúlyozom ezt, mert láttatni szeretném, hogy a tanítón egészen úrrá lett a rettegés, valamifajta üldözési rögeszme: „*Ha megtette volna – fakadt ki egyszer –, meg is sújtottam volna*”.

Hogy mi okozta a feszültséget, arra, ígérem, visszatérek. Van azonban ebben az őszinteségben valami érthető. A tanító félt attól, hogy a város előjárói miattuk mérgesek lesznek. A durva fenyegetés ugyanis veszélybe sodorhatta Caspar tanítót. Ennek tudatában vállalta, amit csinált. Vállalta, mert ezzel meg akarta őrizni a hitelét. „*Úgy kellett táncolnom, ahogy ő fűtyült, ráadásul semmi galiba nem lett ebből a tanácsurak előtt*” – fakadt ki az iskolamester a káplánra. Nem csoda, hiszen a tanítónak kisebb volt a presztízse, és több a veszteni valója. Ha meggondoljuk, hogy milyen fennkölt ügyekben csapott össze ez a két ember, akkor értjük csak meg igazán, hogy milyen elszomorító az a kicsinyesség, ahogyan az egyházfik egymásnak estek. Lehet, hogy azért, mer gyűlölték egymást? Meglehet, nem jártak jó példával a hívek és az ifjúság előtt.

NEM BÍRTA IDEGEKKEL: LEVELET ÍRT.

Itt megállítom az időt egy percre. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy a fordításban segédkező szenátor katolikus volt. Járatosnak kellett lennie a kora újkori liturgiában, máskülönben nem értette volna meg a vita lényegét vagy félreértette volna azt. Az is lehet, hogy fel sem fogta volna az egészet. Ráadásul mély együttérzéssel kellett rendelkeznie, mert különben a tanító bizonyosan elhárította volna, hogy segítsen neki. Elvégre bizalmi ügyről volt szó. A szenátor megbízhatósága és hitelessége tehát vitathatatlan lehetett, hiszen a segítségén múlt, hogy a szenátortársak szavahihetőnek tartják-e a tanítót, vagy sem.

Minthogy Caspar Stingeli mind a latiniskolai, mind pedig a templomi szolgálatában alárendeltje a plébánosnak és a káplánnak, szava kevesebbet nyomhatott mind a szenátorok, mind pedig az uradalom földesura előtt. Végig érződik a levelek szövegében az a felgyülemlett indulat, amely akkor kapja el az embert, amikor azt hiszi, hogy ettől függ az élete. A tanító ideges lett. Kétségei támadtak arról, hogy vajon képes lesz-e meggyőzni a döntéshozókat az igazáról. Nyugodtnak kellett volna lennie, de nem bírta már idegekkel. Hírt kapott ugyanis arról, hogy új tanító érkezik Kőszegre. A megélhetése került tehát veszélybe. Ezért mindkét levele olyan, mint egy-egy drámai védőbeszéd.

Csak néhány szenátort ismerünk ebből az időből, meg a városbíró, Mathe Inckhofer nevét. Arról a szenátorról, aki melléállt és segített neki, hallgatnak a források. Ő legalább megérte, hogy gyámoltja nélküle soha nem lett volna képes arra, hogy megvédje az érdekeit. Neki köszönhető egyedül, hogy Caspar Stingeli végül nekiveselkedett: és írt, és írt, és csak írt. Összehozott vagy 15 oldalt önmaga, az iskolája és a katolikus szertartások védelmére. Hogy mit ért el vele? Azt majd meglátjuk. Ebből a több mint egy tucat oldalnyi oldalból és a Forintos-féle perből jöttem rá, hogy valójában mi is történt a kőszegi reformáció hajnalán.

BARISKA ISTVÁN: KŐSZEG A REFORMÁCIÓ HAJNALÁN

Caspar Stingeli 1559. április 21-én kelt levelének részlete
(MNL VaML KFL Act. Misc.)

A TEMPLOMÉRT ÉS AZ ISKOLÁÉRT

Reményik Sándor 1925-ben erdélyi kisebbségi közegben költeménnyel védelmezte a magyarság intézményeit. A *Templom és iskola* című nagy hatású, megrendítő versében szólt sorstársaihoz, mondván, „*Ehhez Isten mindannyitoknak / Vitathatatlan jogot át: / Ne hagyjátok a templomot / A templomot s az iskolát!*”. A keresztény kultúrkörben a 16. században bekövetkezett, második nagy szakadás próbára tette a közösségeket. Ki gondolta volna, hogy a hit és tudás testvériségének terepén népek, nációk, közösségek sorsa dől el? Ki hitte volna, hogy még a 20. században is felüti a fejét a gyűlölet, ahogy az a reformáció idejében is történt.

Megnéztem, utánajártam tehát, hogy mi állt a konfliktus mögött. Caspar tanító 1559 márciusában és áprilisában kétszer is tollat ragadott ebben a hatalmi és felekezeti akaratok által keresztül-kasul szabdaltsági régióban és városban. Jól tette. Olyan fordulatokról értesítette így az utókort, amelyek nélkül most esély sem nyílna arra, hogy megértssem, hogyan is zajlott le az átmenet a katolikus és a protestáns gyakorlat között. És hogy milyen személyes drámák kísérték mindezt.

Caspar Stingeli éppen a húsvéti ünnepkörben látta szükségét annak, hogy megvédje iskoláját és templomi szolgálatát. Szinte egyetlen lendülettel írta le panaszait. Többek között azért, hogy lássék, hányadán állt ekkor, az 1550-es évek végén az egyházi év szentmiséinek rendje Kőszegen.

Mindez tehát húsvétkor és a pünkösdöt váró, liturgikus hetek közepén történt: forma szerint tisztán a katolikus hagyományok jegyében. Simon, a magyar káplán és Caspar, a német tanító külön-külön úgy fogta fel, hogy egyikük a templomért, másikuk az iskoláért harcol ebben a vitában. Elfogadták azonban a plébános felsőbbbségét, egyben azt is, hogy már nem a győri püspök, hanem a város dönt a kegyúri teendőkben. A város? Még ez sem biztos, hogy egyedül a város, mert az uradalom egy valamihez csökönyösen ragaszkodott, nevezetesen ahhoz, hogy a papok, lelkészek személyére ő tehesen javaslatot.

A két fél vitájában feltűnt egy különös érv, amelyre feljebb már utaltam. Caspar tanító gondolata így hangzott: „*En nem tanultam [...] semmiféle más mesterséget, mint a hét szabad művészetet, melyre a szeretett szüleim ifjúságom óta rendelték*” – írta az első, húsvét után közvetlenül fogalmazott levelében. A sorok közt érezni lehet az oskolamesteri elhivatottságot, egyben egzisztenciális félelmét is. Érthető, hogy kétségbeesett. Nem lehetett tudni, hogy továbbra is megtartják-e a községi iskolában és a vele járó egyházi teendőkben. Mint látni fogjuk, második írásában is nagy elszántsággal érvelt. Ráadásul nem egyszerű, szolgálati, hanem liturgikus kérdésekben is.

A HÉT SZABAD MŰVÉSZET

A tanító helyzete értelmezhetetlen, ha nem beszélek a *hét szabad művészetről* (*septem artes liberales*). Hadd maradjak egy gondolat erejéig ennél a kérdéskörnél, amit Caspar tanító a maga megélhetése miatt olyan kényesnek tartott. 1560 júniusából találtam egy érdekes, korszerű példát, amely közelebb visz a dolgok velejéhez. Az új oskolamester, Paul Dauchner, a későbbi jegyző és városbíró táblázatáról beszélek. Egy olyan kimutatásról, amelyben részletesen felsorolta a *hét szabad művészet* elemeit.² Csak úgy süt az egészből, hogy az, ahogy

2 MNL VaML KFL Act. Misc. Kőszeg, 1560. június 3. Paul Dauchner táblázata a hét szabad művészetről.

ő a középkor a tudományokat és a mesterségeket felosztotta, annak keretei ekkora már szűknek bizonyultak.

Az is kiderült, hogy éppen Dauchner az az új tanító, akitől Caspar Stingeli olyan kétségbeesetten féltette az állását, mondván, hogy ha suszter vagy szabó mestersége lenne, akkor mesteremberként – ha a céhes kereteken belül is –, de szabadon űzhetné a foglalkozását. Az oskolamestert azonban jobban kötötte a helyzete a kegyúrhoz – ez esetben a városhoz –, mint a mesterembert. Ezért hangsúlyozta, hogy a szenátusnak illetet volna legalább egy negyedévvvel előbb szólni, mielőtt felmondtak neki. Persze, az új tanító az egyik szenátor, Valentin Dauchner rokonságához tartozott. Működött tehát a kapcsolati tőke. Két szenátort tehát már név szerint is ismerünk ebből a korból: a városbíró és Valentin Dauchner. Mindketten a felekezeti reform hívei voltak. Még bizonytalanul állítom ezt. Reform helyett talán reformációt kellene mondani, de ezt ebben az ügyben még félve teszem. Az 1561. évi Forintos-féle boszorkányper ébresztett fel végre, hogy ekkor titokban ugyan, de mégis drámai módon folyt a felekezetek közti őrsváltás.

A helyzet tehát roppant érdekes, szinte pikáns, mert éppen Caspar tanító utódja, Paul Dauchner szerkesztette az addig ismert, legrészletesebb táblázatot a közép- és a kora újkorban oly annyira népszerű *hét szabad művészetről*, vagy, ahogy ma mondanának *tudományról*. Ezekre hivatkozva állította ugyanis a tanító, hogy helyzete kötöttebbnek bizonyul. Szemben a mesteremberekkel, akiknek szabad választásuk van.

Hogy is van ez? Ugyanis úgy tudtuk, hogy a tudományokat csak *szabad* emberek tanulhatták. Ezek közé tartoztak a nemes és polgári rendűek. Most meg kiderül, hogy a szabad foglalkozásúak sokkal, de sokkal jobban függték földesuraiktól, a kegyuraktól, esetünkben Köszegegről és annak egyházától, mint a céhekbe tömörült mesteremberek? Bizony így van. A lelkészek, tanítók a kenyéradóik kezében voltak.

Dauchner táblázata elfért egyetlen, sűrűn írt lapra. Valójában a tudományok, a művészetek és a mesterségek idővel változó, egyben rohamosan bővülő kategóriáinak egy változata került a papírrívre. Caspar tanító már nem láthatta ezt a latinul készült összefoglalást, mert 1560-ban már nem ő okított a köszegei latiniskolában. Utódja mégis őt igazolta, hiszen amíg a tudományok művelése nem számítottak örökölhetőnek, addig a mesterségeket át lehetett adni. Ezért magyarázta oly nagy hévvel, hogy öneki „*nincs olyan mestersége, mint a susztereknek, meg a szabóknak*” – írta. Emiatt emelte ki, hogy őt kora ifjúságától a hét szabad tudományra nevelték. Tehát olyasmit tanult, amit nem lehet csak úgy továbbadni. Ez tette olyan feszültté a viszonyt 1559-ben Caspar tanító és a döntéshozók között.

Hadd emeljek ki önkényesen egy részt a Dauchner-féle táblázatból! Nevezetesen az ún. *septem artes mechanicae*, tehát a *hét szabad mesterség és gyakorlati ismeret* csoportját. Ebben a részletben tűntek fel az olyan dolgok, mint a szabómesterség (*lanificium*), a hadviselés (*militaris*), a hajózás (*nautica*), a földművelés (*agricultura*), a gyógyítás (*chirurgia*) és az építészet (*fabrilis ut architectura*). Dauchner az egyébként briliáns táblázatot a bécsi egyetemről hozhatta magával. Onnan, ahol Aeneas Silvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa híres, 15. századi, szerelmi történetét is lejegyezte, és a köszegei formuláskönyvbe írta.³

Ahogy a táblázat is mutatja, ezeket a mesterségeket az előkelőbb rangú, *szabad művészetek*, azaz a *tudományok* alá sorolták. Most meg az derült ki, hogy Caspar tanítót hiába taníttatták szülei a hét szabad ismeretre: az *aritmetica*, *geometrica*, a *musica*, az *astrologia*, a *logica*, a *rethorica* és a *grammatica* oly hangzatos tudományára?

3 MNL VaML KFL Köszege város tanácsának iratai. Formularbuch Güns, 1560–1595. 1. köt. főlíószám nélkül.

Igen. Világossá vált, hogy éppen ez műveltség lett a veszte. A mesteremberek a maguk céhes szervezetén és műhelyén belül azonban szabadon tevékenykedhettek. Stingeli – mint említettem – arra panaszkodott, hogy ő nem tud átváltani a szabók és a suszterek mesterségére. Nagyon újszerű kesergés ez. Olyan, mintha egy mai diplomás értelmiségi állását elvesztvén azon siránkozna, hogy nem tud magával mit kezdeni, mert nem ért a kétkezi munkához.

Mindezek ellenére inkább áldozatnak tartom Caspar tanítót, mint az érdekeit egzisztenciális okokból rosszul védő, tudós tanítónak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy 1559 húsvétjára az ő tragikumát az új felekezetek oltalmazói váltották ki. Ezek érvényesítésére – legyen szó az ágostairól vagy a helvétől – új szereplőket keresett a kegyuraságot kezében tartó városvezetés, de az uradalom is. Dauchner, aki Bécsben doktori fokozatot szerzett a római- és az egyházjogban is, nem csak a tanításra állt készen. Lehetett volna belőle akár papi ember, de írás- és jogtudóként a város jegyzője is. Mint ahogy idővel azzá is vált.

Most azonban éppen arra teszek kísérletet, hogy megtudjam, hogy mi is történt 1559-ben. Azt faggatom, hogy miként és miért került szembe egymással az oskolamester és az akkori káplán. Kiváltképpen érdekel, hogy mi az oka annak, hogy a liturgia olyan nagy szerepet játszott ebben a szöcsatában.

Nincs szó öncélúságról. Sokkal inkább arról, hogy a helyi, katolikus egyház a reform vagy a reformáció jegyében újjá szerveződő, helyi hatalom szolgálatába szegődött. Gyaníthatóan ezért, mert a katolikus szertartással szemben támasztott igények megváltoztak. Kicsit durván fogalmazva: elavultak. A változás támogatóit inkább a szenátusban kell keresni, mint az uradalomban. Ennek egyszerű az oka, hiszen az uradalmat csak az izgatta, hogy ő jelölhesse a lelkész személyét. Az, hogy a város milyen módon ellenőrzi templomai szertartási rendjét és az azért a káplánnal egyetemlegesen felelős tanítóját, nem nagyon érdekelte. Annak ellenére sem, hogy a magyar ajkú káplánt, Somlyói Simont még neuhofi Nikolaus Jurisics elődje, az uradalmat 1554-ben is zálogoló Christoph Teuffel, az egyébként lutheránus osztrák birtokos hozta Kőszegre. Nincs itt valami ellenmondás? De igen. Az egész folyamatot át- és átszövi a hol nyílt, hol meg rejtett érdekharc.

A GETSZEMÁNI ÁRULÁS LÉGKÖRÉBEN

Az első levél közvetlenül 1559. március 26-ka, azaz húsvét után született. Olvasható benne ugyanis egy olyan rész, amely világosan utal erre. „A körültekintő, böcsületes és bölcs urak – kérdezte a tanító – *netán azért bocsátottak el, mert nagypénteken Annásra és Kaifásra emlékeztem és hivatkoztam, miközben semmi kárt nem okoztam és nem tettem tanúbizonyosságot tudatlanságról sem?*”.

A levélrészlet áthallásos módon idézte meg az újszövetségi szenvedéstörténetet, a passió egy fontos részletét, hiszen az oskolamester azt a saját drámájához hasonlította. A jelenetet csak János evangélista beszéli el. Úgy tudta, Jézust, miután a getszemáni kertben elfogták, először az egykori főpap, Annás házába vitték kihallgatásra. Ezután jutott az ő veje, Kaifás elé, aki akkor a már zsidó főtanács, a 71 tagú szanhedrin élén állt. Hihetetlen indulatok gyűltek fel a főtanács embereiben, hogy Jézust színvallására készítsék. Itt ugyan büntetlennek találták, de miután úgy vallott, hogy ő a Messiás, az isten fia, felhördültek. „*Káromkodott! Mi szükségünk van még tanúkra?*” – kiáltozták az Ószövetség hívei, amiért – zsidó szokás

szerint – halál jár. Ezzel a váddal küldték Jézust a római helytartó, Pilátus elé, hogy helyettük ítélkezzen felette.

A kőszegi német tanító úgy érezte, hogy őt is elárulták. Azt magyarázta, sőt, újra és újra ismételte, hogy a kudarcát végül az okozta, hogy miként tanított a húsvéti ünnepkörben Jézus szenvedéstörténete legmegrendítőbb éjszakájáról. Arról a drámáról, amelyben Jézust nem csak elárulták, de tanítványai is elhagyták, Simon Péter pedig háromszor megtagadta. Az Újszövetség történeteit az evangélisták különféleképpen hagyományozták át. Az Annás–Kaifás-féle jelenetről azonban tényleg csak János evangéliumában lehet olvasni. Abban a változatban, amely a legközelebb áll az ótestamentumi sugallatokhoz. Ahhoz, amely Jézus halálának napját – szemben a másik három evangélistával – nagycsütörtökre teszi. Arra a napra, amikor zsidó szokás szerint a pészahot ünneplik. A negyedik evangélista így az utolsó vacsora eseményét még csak meg sem említette.

Ebben a János-evangéliumban mondja Jézus Pilátusnak, hogy *„Az én országom nem e világból való. Ha ebből a volna az én országom, harcra kelnének szolgálaim, hogy ne kerüljek a zsidók kezére”*. Szép, bibliás mondat ez Jézus égi királyságáról. Egészen bizonyos vagyok abban, hogy a város és egyháza magára vette Caspar tanító kifakadásait, amelyekből a szenvedéstörténet áthallásai olyan nyilvánvalóvá váltak. Ezt azonban éppen a tanító nem vette észre. Sem Pilátus, sem a szanhedrin szerepét nem oszthatta volna ki az ő helyi vezetőire. Mire erre rádöbrent, már késő volt. Eltávolítása már eldöntetett.

Az oskolamester is végzetesen egyedül maradt. Egyszerre került szembe mindenkivel: a káplánnal, a plébánossal és a tanácsnokokkal is. Nem értette, hogy Michael Altz plébános miért nem támogatja úgy az ő iskolai szolgálatában, ahogy azt egy esztendővel korábban, 1558-ban tette. A szenátus pedig ingerülten vette tudomásul, hogy a tanító – ha nem is mondta ki – de az újszövetségi szenvedéstörténethez hasonlította az ő személyes sorsát. A tanító szerint pedig a szenátus cselekedett úgy, mint ahogy azt a szanhedrin, a zsidó főtanács tagjai tették. Úgy fogta fel, hogy őt is színvállásra kényszerítik. A kőszegi oskolamester iskolázott embernek számított. Nem csoda, hogy így gondolta végig a történetét. Keserűségét ráöntötte a káplánra, a plébánosra és a szenátusra is. Így érezte, megteheti. Melléfogott.

A levélrészlet írója tehát egy nagycsütörtöki megszólalásához kötötte azt, hogy vele szemben elveszett a bizalom. Azt gondolta, hogy Somlyói Simon káplán megalázta, a szenátus bölcs urai pedig hitelt adtak a róla szóló pletykának. Szerinte ekkor – húsvét idején, de még az április végi választások előtt – határoztak arról, hogy nem engedik tovább szolgálni. Írásainak egyikében ezzel kapcsolatban szó szerint is említette Krisztus emberré válását (*„Menschenwerdung christi”*). Sorsát odakötötte tehát a húsvéti misztériumhoz, ezzel részévé tette azon dogmatikai vitáknak, amelyek során megváltak tőle. Függetlenül attól, hogy az evangélisták többsége úgy vélte. Csak János evangélista gondolta azt, hogy tudniillik Jézus a húsvéti bárány, az igazi áldozat, így aztán halála megelőzte a pészachbárányok feláldozását. Ezért nem említette az utolsó vacsorát.

A tanító érezte, hogy elfogyott körülötte a levegő. Ráadásul, mint említettem, rossz hírt kapott. Megtudta, hogy a tanács új perceptort, tanítót készül felvenni. Tehát megvan az utódja, aki nem más, mint Valentin Dauchner tanácsnok rokona, Paul Dauchner. Én már tudom, amit a tanító akkor még nem tudhatott. Azt nevezetesen, hogy a kirchschlagi származású Paul Dauchner személyében Kőszeg legfelkészültebb jogászdoktora lett Caspar Stingeli utóda, aki később nagy karriert csinált a városban. Nem csak a kapcsolat motiválta

az egészséget, hiszen Dauchner kivételes jogi felkészültsége – és persze reformhajlama – minőségi cserét ígért.

A Caspar azt állította, hogy a magyarok őt, „*a német kutyát agyon akarják ütni*”. Elvesztette a türelmét, kiváltképpen a tanács magyar tagjaival szemben. Úgy érezte, hogy katolikus tanítóságában mindenekelőtt azzal van baj, hogy német ajkú, aki nem tud magyarul. Nem zárom ki, hogy jól látta ezt az etnikai feszültséget. Valósággal frusztrálta a sok kihívás. A dolog természete szerint azonban a maga ügyét mégis csak belülről nézte, a külső okokra így nem láthatott rá. Ugyanakkor bizonyos dolgokat jól érzett meg, hiszen elhárította, hogy ő lenne azért felelős, amiért fellazult a templomi szertartások rendje.

Könnyű lenne etnikai feszültségre terelni az ellentétek mibenlétét. Nem ilyen egyszerű azonban az, aminek itt tanúi vagyunk. A plébániaiskolában latinul folyt az oktatás. A szentmisét is ezen a nyelven tartották, a hívekhez azonban anyanyelven kellett szólni, a szentgyónás alkalmával is. Michael Altz plébános jórészt a német, Somlyói Simon káplán a magyar szentbeszédért felelt. 10 esztendővel később, amikor a plébános már nagybeteg, éppen Paul Dauchner jegyző az, aki az alsó-ausztriai kormányzék biztosaitól már olyan pap jelölését kéri, aki németül prédikál. Cserébe felajánlotta, hogy az uradalom jelölhesse a lelkészt. Tudta ugyanis, hogy a domínium egyetért majd a német módon tartott istentisztelettel, hiszen a kormányzékbi biztos urak – lévén német ajkúak és lutheránusok – egyként azon voltak. Erős túlzás lenne azt állítani, hogy a német tanítóból a város jegyzőjévé vált Paul Dauchner kilépett a semlegesség kényelmes szerepköréből. Aligha.

ELMARADT INSTRUKCIÓ A HARANGOZÁSRÓL

A harangszó a keresztény szertartások legszebb kísérő hangja. Vele szólították a híveket imára, szentmisére, istentiszteletre. Hogy mikor és kinek a dolga lehetett akkor a harangozás, arra vonatkozóan Caspar tanító fontos részletekre derített fényt. A legfőbb ok, ami miatt a „*körültekintő, böcsületes és bölcs urak rá a leginkább megneheztek*”, a harangozás volt. Még pontosabban amiatt, hogy „*nem jókor; nem az elrendelt időben kondultak meg a harangok*”. Azt is a szemére vetették, hogy „*egyszer elmulasztotta, hogy imára hívjon a harangozással*.”

A plébános először az óraigazítót bízta meg ezzel. Caspar tanító meg is nevezte benne Hans Finkh személyét, aki az új, ekkor jóváhagyott boradóért („*Zapfmas*”) is felelt. Állítja, hogy egy bizonyos Pilich nevű ember helyett is ő harangozott, mert, mint mondta, egyiküknek sem volt kedve hozzá. A böcsületes község rájuk mégsem neheztelt meg, azért a tanító átvette a feladatot, hogy „*az imára ő harangozzon*” („*gepet leüt*”).

Így történhetett, hogy végül őt marasztalták el, hogy „*az imára szólító harangozást egyszer túl korán, máskor pedig túl későn*” végezte el. „*Pedig a körültekintő, böcsületes és bölcs urak is tudják, hogy ha akkor éppen nem járt a toronyóra*” – kesergett a tanító. „*Az egyházgondoktól („Zechmeister”) is megkaphatta volna a harang óráinak a sorrendjét, továbbá utasíthatta volna, hogy csak előírt napon menjen fel harangozni*” – toldotta meg a mondókáját. Tehát azon a napon, amelyen „*szent keresztény egyház a harangozást elrendelte, hogy az a vallásunk és Krisztus emberé válása díszére váljon*”. Nem az olyan kongatásról van szó, mint amikor a város kapuját felnyitják, vagy becsukják, mondta, hanem az olyan latin nyelvű imaóráról, amelyet így hívnak „*Salutatio angelica*” („*Angyali üdvözet*”).

Ez a megtestesülés imádsága, amely Lukács evangéliumából (Lk. 1.26–28) öröklődött át, mi pedig „*Üdvöz légy, Mária*” imádságként ismerünk.

A helyi hívők napi háromszor: a reggeli, a déli és az esti harangozás idején imádkozták a megtestesülés eme angyali üzenetét, amely az üdvtörténet része lett. Az, hogy Caspar tanító az *Angyali üdvözlét* külön kiemelte, az kétségtelenné teszi, hogy ez a harangozás körül felcsapott vita még a tisztán katolikus hagyományok körül folyt. Legalábbis szerinte. Amit a tanító tehát a plébánostól követel, az olyan szabályozás vagy instrukció, amelyben le van írva a harangozás időpontja és mikéntje. De tovább is megy egy lépéssel, amikor azt kérte, hogy foglalják írásba a tanító más egyházi szolgálatát is („*Andrer meiner Kirchn di- enst halben*”), hiszen a plébános ezzel is adós maradt. Nem éreztelen itt megjegyezni, hogy az első instrukció csak 1630-ból maradt ránk Kőszegen.

A harangozás rendjében ma is él egy kivételesen elrendelt harangszó: a déli imára fel- szólító harangozás. III. Calixtus pápa 1456. június 29-én, tehát Hunyadi János nándorfe- hérvári győzelme előtt csaknem 1 hónappal kiadott bullájából idézek: „*jel adassék minden hívőnek, hogy imáikkal segítsék azokat, akik a török ellen harcolnak*”. Rendelete tehát egy- beesett a déli, a hatodik imaóra hívó harangszóval. VI. Sándor pápa 1500-ban pedig azzal újította meg ezt, hogy „*minden időben és fontos helyen*” szóljon ez a jel. „*Minden időben*”, azaz örökké.

Akár valós ez a hír, akár legenda, két dolgot ki kell emelni. III. Calixtus pápa imára szólító bullája a nap szokásos, hatodik imaórájára telepedett rá. Vagy talán beépült az akkor elhangzott imák közé? VI. Sándor az egész keresztény világra terjesztette ki a déli harang- szót. Mára az egyetemes kereszténység harangozását már csak a szerzetesvilág imaórája követi. A kőszegi, 11 órás harangozás emléke pedig beépült a 9 órakor esedékes ötödik és a déli imaóra közé. Gyanítható, hogy ehhez magasabb egyházzhatósági hozzájárulás szük- ségeltetett. A győri, püspöki széken Mohács óta azonban üresedés volt. Lehet, hogy az en- gedélyt VII. Kelemen pápa kúriáján adták ki? Ki tudja? Hogy az eseményt benedikálni kellett, azaz áldás kísérhette, az azonban egészen bizonyos.

Kicsinyes dolognak tűnik ez az egész huzavona a harangozás körül, pedig az ügy ennél több figyelmet érdemel, hiszen egyházzhatósági jogkörbe tartozott. Gondosan át kellett a Caspar-féle levél többi részét is gondolni. A tanító ugyanis joggal hiányolta a helyi egyházi *instrukciót* a templomi imaórákra és más egyházi szolgálatokra. A harangozás attól függött, hogy miként rendelkezik a plébános. Ha nincs betartható utasítás, és abból bajok keletkeztek, akkor az nem róható fel a tanítónak. Abban az esetben, ha tudott volna mihez igazodni, „*mindig készséget mutattam volna, hogy aszerint járjak el*” – tette hozzá mintegy igazolás- képpen Caspar tanító, aki ugyanakkor érzi, hogy egy kicsit messze ment.

Caspar tanító személyisége határozottságot sugall. Mégis mintha mentegette volna magát amiatt, hogy az instrukció hiányáért a plébánost tette felelőssé: „*Isten a tanúm – zárta a levelét – hogy nem akartam a körültekintő, böcsületes és bölcs urakat sem cselekedetben, sem szóban a legkevésbé sem megbotránoztatni*”. A legalázatosabban könyörög azért, hogy tanítói mellett tartsák meg egyházi szolgálatában is „*a fiatalság tanítására és nevelésére*”, ehhez kéri „*támogatásukat, védelmüket és oltalmukat*” („*Protection, schutz vnd schirm*”). Mint tudjuk, nem kapta meg. Nem csak rajta múlt.

BÚCSÚ SZENT BENEDEK REGULÁITÓL?

A második, 1559 áprilisában papírra vetett levél több liturgiátörténeti kérdést vet fel. Persze korai újfelnémet nyelven, aminek értelmezése nyelvileg is próbára tesz az embert. A kiadott *Liturgika* adatai azonban sokat segítettek, noha maradtak kétségek a fogalmak megértésében. A tanító hozzáértő módon védekezett a káplán vádjaival szemben, úgyszólván semmit sem hallgatott el, amikor levelét megírta a szenátoroknak.

„*Mintha nem lennék képes sem vesperát, sem misét énekelni*” – panaszkodott Caspar Stingeli tanító a káplánra. „*Mintha szent karácsony napján a templomban nem történt volna obláció, felajánlás*” – védekezett. Úgy tűnik, joggal, hiszen igazságtalannak érezte, ahogy bántak vele. Úgy érzi, a káplán azt mindig kihasználta ellene, amikor a plébános éppen távol volt. Ha ez az érvelés igaz, akkor a káplán azzal is vádolható, hogy rosszhiszeműen támadt rá a tanítóra.

Hogy miként öntötte ki keserűségét a tanító a harangozás ügyében, azt fentebb már leírtam. Különösen fájjalja azonban, hogy a káplán személyében előkelő rangú, papi személy emelt kifogást, miszerint ő arra sem képes, hogy megvárja legalább a prédikáció végét. Meg hogy sem a vesperát (vecsernyét), sem a primát nem énekelte Altz plébános távollétében. Caspar Stingeli tanító tudja, hogy a reggeli, első imaóra, a *prima* alkalmához a *Hiszek egy* is hozzátartozik. Hiányolta káplán a tanító vallásos áhítatát is a mise és a *prima* idején. A tanító tudva tudja, hogy mi az a szent vagy keresztény áhítat vagy buzgóság, amikor *vesperát*, az *Üdvöz légy, Mária-t* vagy mást kell énekelni. Tisztában van azzal – írja Caspar Stingeli –, hogy mit kell énekelni az istentiszteletek alkalmával, és azzal is, hogy mi illik a vecsernyéhez. Nehezen viseli, hogy a keresztény templomokban nem szabályszerű ceremóniák rendeztek el.

A levél számos fogalma magyarázatot kíván. Minthogy a görög és a latin mellett a szláv is a liturgikus nyelvek közé került, a keleti, bizánci rítusú egyházban *utrenye* (reggeli istentisztelet) és a *vecsernye* (esti istentisztelet), a nyugatiban pedig a *vecsernye* szó maradt meg a latin rítusú, *esti imaórák* elnevezésére. A *zsolozsma* vagy a liturgiai órák (latinul *hora*) pedig esti dicséretére szól.

A levélben szereplő *Ambt* (*officium*) már kényesebb kifejezés. Valójában vehetjük úgy is, hogy a fogalom minden liturgikus cselekményre vonatkozhat. Így nevezték a papok és a szerzetesek kötelező imaórának elmondását is, akár kórusban, akár egyedül imádkozták. Az imaórák szerkezetét Szent Benedek *Regulája* alapozta meg, de ezt a világi egyház is átvette. A reggeli dicséret (*prima, laudes*) és az esti vecsernye az imaórák két sarokpontjának tekintették. Ez egészült ki a húsvéti *vigilia* az éjszakai imaórájával, a *matutinummal*. Az első imaórát 6 órakor imádkozták. A hatodikra 12 órakor került sor. És így tovább. Na, ezeket a Szent Benedektől átörökölt miserészeket és imaórákat kezdehették ki a szabálytalanul bevezetett ceremóniák – írta a tanító.

Amikor az idők során a *közösségi ima egyéni* lett, akkor szerkesztették meg a *breviáriumot*. Minthogy a liturgia eme része *közösségi* jellegű volt, ezért *harangozni* kellett a hívőknek. Ez lett a *zsolozsmázás* (*liturgia horarum*) lényege. A harang tehát vagy arra szólított fel, hogy a hívők templomba menjenek, vagy arra, hogy ki–ki magában végezze el otthon az imádságát.

Ezeket zsolotárokat, szentírási olvasmányokat és himnuszokat, azaz *officium divinumokat* olvastak és énekeltek. Kérdés marad persze, hogy mit kell Caspar tanító levelének *Ambt*

(*officium*) kitételén érteni. Azt hiszem, itt *szentmisét, egyházi szolgálatot* jelent, mint ahogy az a *Hochamt (nagymise)* szóban mind a mai napig meg is maradt. Erre utal az is, hogy Caspar tanító a vecsernyével együtt kettős tagadásban emlegeti a levelében. Azt állította ugyanis a káplán, hogy a tanító sem a *vecsernyét*, sem a *szentmisét* nem tudja énekelni. Ha ez valamely imaórára vonatkozott volna, nem lett volna szüksége, hogy ezt elkülönítse a vecsernyétől, az esti imaórától. Arról árulkodnak ezek a sorok, hogy a tanítónak sokkal több egyházi szolgálatot kellett teljesíteni – nyilván tanítványaival együtt – mint valaha. Azaz a katolikus plébánia e tekintetben nyomást helyezett a tanítóra. Ha ez így van, márpedig a levélből ez derül ki, erről tudnia kellett a városnak mint kegyúrnak, de az uradalomnak is.

Ami a *himnusz (a szimbólum)* műfaját illeti, láttuk, hogy ez a *Credo*-ra, a *Hiszek egy Istenben* kezdetű imádság niceai zsinaton elfogadott változatára vonatkozik. A levél említ még egy liturgikus imaformát, az *áhitatot (Andacht)*. Az értelmezések szerint ezt a nép nyelvén mondták, amely egyes részegyházak vallási gyakorlatai közé tartozott. A feltűnő az, hogy az áhitatról abban a szövegösszefüggésben fordul elő, ahol Caspar tanító a plébános távollétében folytatott szertartási gyakorlatot említi. Magyarán, a tanító szerint a káplán szabad választásától függött az, hogy tart-e áhitatot vagy sem.

Minthogy Simon káplán magyar volt, fel kell tételezni, hogy az áhitat is magyarul folyt. Maradjunk abban, hogy ez inkább feltételezés. A szertartástörténet szerint hívek az áhitatot előimádkozóval is végezheték. Én bizonyos vagyok, hogy a Szent Jakab-templomban ezt a káplán vezette. Kár, hogy a levél annyira zaklatott, de még nagyobb kár, hogy a liturgia történetében nem igazán vagyok otthon. Hogy miről folyt a két egyházfi között a vita, az azonban, remélem, világos.

IRODALOM

- Biblia sacra. Vulgatae editionis. Regensburg–Roma, 1914. XVIII, 1280, [3] p.
Biblikus teológiai szótár. Xavier Léon-Dufour irányításával szerk. Jean Duplacy et al. Bp., 1972. 1518 p.
Gecse Gusztáv: Biblia történetek. Bp., 1981. 405 p.
A keresztény művészet lexikona. Szerk. Jutta Seibert; ford. Harmathné Szilágyi Anikó. Bp., 1986. 328 p.
Várnagy Antal: Liturgika. Bp., 1993. 567 p.
Piccolomini, Enea Silvio: Euryalus und Lucretia. Lateinisch/Deutsch. Übersetzt und herausgegeben von Herbert Rädle. Stuttgart, 1993. 127 p.

Szerzői megjegyzés: A „Történetek könyve – Köszeg” című mű – amelynek egyik, a reformációról szóló fejezete fentebb olvasható – tudománypopularizáló formában és nyelvezetben készül, ezért csak részben használok tételes hivatkozási jegyzeteket. Inkább a felhasznált irodalmakat adtam meg.